
İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ KONTEKSTİNDƏ TÜRK İNCƏSƏNƏTİNİN DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİ

Giriş. Dövrləşmə problemi türk dünyası sənət tarixinin yaradılması yolunda əsas məsələlərdən biridir. Ən geniş mənada dövrləşmə - öyrənilən mədəniyyət haqqında daha dəqiq və obyektiv məlumat almağa imkan verən xronoloji sistemdir. Lakin dövrləşmə heç zaman əsas məqsəd kimi çıxış edə bilməz. Dövrləşmə sənətin inkişaf mərhələləri ilə münasibətdə ikincilidir, o, yaranmanın, formalaşmanın və sönüb getmənin zaman kəsimlərini (xronoloji çərçivələrini) qeydə alır. Dövrləşmə zamanın kvantlaşmasıdır. Yəni sənət tarixinin konkret bir dövrü məlum ərazi və ya xalqa məxsus bədii prosesin daha sonra bölünməz olan hissəsindən ibarətdir.

Türk sivilizasiyası hər zaman mövcudluğunun məkan aspekti vasitəsilə qəbul edilmişdir, türk mədəniyyəti mənimsədiyi, böyük imperiyaların vahid quruluşuna inteqrasiya edilmiş məkanın geniş ölçüləri ilə insan təxəyyülünü heyran edir. Yada salmaq kifayətdir ki, Çingiz xanın imperiyasının ərazisi 28 mln. kvadrat kilometr idi, böyük Səlcuq imperiyası isə 10 mln. kvadrat kilometrlik sahə tuturdu. Türk dünyası məkanının fiziki ölçüləri, yəqin ki, türklərin mədəniyyətinin zaman aspektinin, onun xronologiyasının üzərinə bir növ örtük çəkmişdir.

Zamanın mənalandırılmış obrazının olmaması mədəniyyət fəlsəfəsinin, o cümlədən türk dünyası sənəti fəlsəfəsinin yaradılmamasının əsas səbəblərindən biridir. Belə ki, mədəniyyətin, sənətin fəlsəfi mənalandırılması zaman-dan kənar mümkün deyil. Burada əsas fiqurantlar zaman kateqoriyalarıdır: mədəniyyət fəlsəfəsi üçün bu, sosial təcrübənin nəsil-dən nəslə ötürülməsi, varisliyidir, sənət fəlsəfəsi üçün isə - bədii ənənədir. Bu səbəbdən türk sənəti fəlsəfəsinin formalaşmasının ilkin məqamı kimi onun xronoloji aspektinin düzülməsi önə çıxır.

1.Dövrləşmə. Postsovet türk ölkələri içərisində ən çox inkişaf edən Azərbaycan milli sənətsünaslıq məktəbidir. Burada Azərbaycan sənəti və me-

marlığı tarixi üzərində iş hələ 1940-1950-ci illər civarında başlanmışdır. “Azərbaycan memarlıq tarixi” (1963) kitabının nəşri, mahiyyət etibarilə tarixi sənətsünaslıq milli məktəbinin dünyaya gəlməsi demək idi. Burada təqdim olunan dövrləşmə sistemi aşağıdakı xronoloji dövrlərdən ibarətdir: IV-VII əə., VII-X əə., XI-XIII əsrin əvvəli, XIII-XIV əə., XV ə., XVI-XVII əə. və ayrıca XVIII əsr [6]. Biz öz əsərlərimizdə qeyd etdiyimiz kimi [5], bu xronoloji sistem sonralar təsviri və dekorativ-tətbiqi sənətlərin tarixi materialının inkişaf etdirilməsi üçün özünəməxsus bir əsas, “skelet” kimi çıxış edirdi. Sonrakı ümumiləşdirici əsərlərdə, misal üçün, “Azərbaycan sənəti” (1977) kitabında bu sistem prinsipial dəyişikliklərə məruz qalmamışdır.

Təxminən Azərbaycanla eyni dövrdə Özbəkistan incəsənət tarixinin dövrləşmə sistemi formalaşmışdır. Q.Puqaçenkova və L.Rempelin “Özbəkistan sənətlər tarixi” (1965) fundamental əsəri bu dövrləşmənin əsasını qoydu. Həmin dövrləşmə yeddi xronoloji blokdan ibarət olub aşağıdakı dövrləri əhatə edirdi: qədim dövr, antik dövr, V-X əə., XI-XIII əsrin əvvəli, XIII-XV əə., XVI-XVII əə. və XVIII – XIX əsrin I yarısı [4]. Azərbaycan modeli ilə özbək sistemində yalnız üç dövr – qədim, XI-XIII əsrin əvvəli və XVI-XVII əə. üst-üstə düşür. Azərbaycanda olduğu kimi, əvvəllər bu modelə sovet dövrü sənəti daxil edilmirdi.

Hal-hazırda Qazaxıstanın tarixi sənətsünaslığı olduqca maraqlı bir inkişaf mərhələsindədir. Nisbətən yaxın keçmişdə, 2011-ci ildə “Qazaxıstan sənətlər tarixi” adlı fundamental əsər nəşr edilib. Bu üç cildli nəşr Qazaxıstanın qədim zamanlardan tutmuş müasir dövrə qədər memarlıq, təsviri və dekorativ-tətbiqi sənətlərinin inkişaf mənzərəsini özündə birləşdirir.

Həm tətbiqi sənət, həm də memarlıq, adları və xronoloji sərhədləri prinsipə bir-birinə uyğun gələn 11 dövrləşmə blokunda təqdim olunub [1]. Lakin memarlıq nümunəsində üstünlük hər halda bədii inkişafın bu və ya digər dövrünün etnomədəni, yaxud dövlət-sülalə məzmununu əks etdirən başlıqlara verilmişdir. Tam uyğunluq yalnız iki dövrün – “tunc dövrü” və “Qazax xanlıqları dövrü” adlarında müşahidə edilir. Memarlığa həsr edilmiş cildə Türk xaqanlıqları dövrü, Qaraxanilər və monqol dövrləri adlanan dövrlər tətbiqi sənət materialında xronoloji zaman kəsirləri ilə - VI-VIII, IX-XII, XIII-XIV əsrlərlə işarə edilmişlər.

Türkmən sənət tarixinin tədqiq edilməsinin ilk ümumiləşdirilmiş nəticələri “Dünya ölkələri və xalqları sənəti. Müxtəsər bədii ensiklopediya” (1978) nəşrinin 4-cü cildində öz əksini tapmışdır. Burada təqdim olunan türkmən

sənətinin dövrləşdirilməsi modeli beş blokdan ibarət idi: qədim dövr, V-VII əə., VIII-XIX əə., XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli, sovet dövrü [2]. Əlbəttə, bu sxem son dərəcə sadələşdirilmiş bir sxem idi. Türkmən sənətinin ən dolğun dövrləşmə mənzərəsi 1974-cü ildə, “Türkmənistan memarlıq abidələri” kitabı nəşr olunanda meydana çıxdı. Dövrləşmənin bu modeli qədim dövrlərdən başlayan və sovet dövrü ilə başa çatan səkkiz xronoloji blokdan ibarət idi. Feodal dövrü memarlığı burada dörd mərhələyə - erkən orta əsrlər (V-VIII əə.), Səlcuqilər dövrü (XI-XII əə.), Xarəzmşahlar dövrü (XIII-XIV əə.) və XVI-XIX əsrin əvvəli mərhələlərinə bölünmüşdü [3]. Tamamilə qanunauyğundur ki, modelin bu hissəsində dövlət-sülalə yanaşması üstünlük təşkil edirdi.

Qeyd etmək vacibdir ki, türk ölkələri sənət tarixinin dövrləşdirilməsinin müqayisəli təhlili təkcə inkişafın müəyyən dövrlərinin xronoloji uyğunluğunu üzə çıxarmır. Təhlil nəticəsində eyni xronologiya həddlərində olan bəzi məzmunlu aspektlərin ümumiliyi, bəzənsə hətta eyniyyəti üzə çıxır, yəni indi qəbul olunduğu kimi deyilərsə, kontentin, dövrləşmənin mədəni mənasının uyğunluğu aşkar edilir. Burada söhbət ilk öncə Azərbaycan, Türkmənistan və Özbəkistanın orta əsrlər dövrü sənətində bədii və formayaradıcı proseslər barəsində gedir.

2. Türk sənəti tarixində kontentin uyğunluğu dövrləri.

1. Qədim dövr. Avrasiyanın geniş ərazilərində “Heyvani üslub”un yayılması.
2. XI-XII əsrlər. Tikililərin memarlıq üslubunun, tipologiyasının və formayaradıcılığının Böyük Səlcuq imperiyası sərhədləri daxilində ümumiliyi. Bu dövrdə Türkmənistanda və Azərbaycanda günbəzli məqbərə tipi formalaşır ki, onun memarlığı dəfn funksiyasından daha çox məşhur tarixi şəxsiyyəti şöhrətləndirmək vəzifəsi daşıyırdı. Dünya memarlığında kub formalı və səkkizguşəli məqbərələri unikal hadisə kimi qəbul etmək lazımdır. Bunların arasında Köhnə Urgəncdə onbucaqlının köməyi ilə çadır tipli ucluğa keçidin həyata keçirildiyi Fəxrəddin Razi məqbərəsinin (XII ə.), Naxçıvanda Yusif ibn-Küseyir səkkizbucaqlı məqbərəsi (1162) və Konyada Aləddin səkkizbucaqlı məqbərəsinin (1156-1192) adlarını çəkməyə bilərik.

3. XV əsrin sonu – XVI əsr. Kitab miniatürü sənətində süjet və üslub ümumiliyi. Özbəklərin hakimi Şeybani xanın Heratı tutmasından sonra burada çalışan ən görkəmli miniatürçü-rəssamlar K.Behzad başda olmaqla demək olar ki, tam heyətdə Buxaraya köçürülür. Sonralar Herat Səfəvi imperiyasının tərkibinə daxil edilir, yeni miniatür məktəbi Təbrizdə yaranır, onun lideri isə S.Məhəmməd olur.

4. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəli. Bütün türk bölgələrinin Rusiya imperiyasının tərkibində olması nəticəsində şəhərsalma proseslərinin ümumiliyi və Avropa tipli tikililərin meydana gəlməsi.

5. Müstəqillik dövrü. Türk dünyagörüşü proseslərinin rekonstruksiyası nəticəsində sənətdə ənənəvi formaların, kompozisiyaların, süjetlərin və simvolların dirçəldilməsi.

3. Metodologiya. Müasir sənətşünaslıqda dövrləşməyə daha çox iki yanaşma tərzə tələb olunur: xronoloji və sülalə yanaşması (dinastik yanaşma). Üslubi yanaşmaya bundan qat-qat az təsadüf edilir. Bunlara daha iki mümkün yanaşma tərzə əlavə edək – bioqrafik və semiotik. Onların hamısına qısa tərif verək.

Sülalə yanaşması – bu, “Səlcuq imperiyası dövrü türk sənəti” dediyimiz məqama uyğundur. Məhz sülalə yanaşması əsasında sənət tarixini və ümumən Qədim Misir və Qədim Romanın mədəniyyət tarixini öyrənirik.

Xronoloji yanaşma – bu, “XX-XXI əsrlər türk sənəti” dediyimiz zamana uyğundur. Xronoloji yanaşma ən çox yayılan, ümumi işlədilən yanaşmadır və onun klassik tərifini dövrləşmənin özünün Ensiklopedik lüğətin səhifələrində “Müəyyən əlamətlər və ya prinsiplər əsasında cəmiyyət və ya təbiətin inkişafındakı proseslərin bir-birindən fərqlənən dövrlərə bölünməsi” [7] kimi təsbit edilən tərfi ilə eyniləşdirmək olar.

Üslubi yanaşma – bu, “türk sənətində heyvani üslub” dediyimiz məqama uyğundur. Üslubi yanaşma tarixi-bədii prosesin kifayət qədər böyük olan fraqmentlərinin hissələrə ayrılmasını nəzərdə tutur ki, bunlar da plastik sənətlərin bütün növlərinə aid olan əsərlərin formayaranma, kompozisiya və məzmunu sahəsində ümumiliyə malikdir, həm də vacib deyil ki, bu, bir ölkənin ərazisində baş versin. Avropa sənəti tarixindən bizə roman, qotika, barokko və başqa üslublar bəllidir. Qeyd etmək vacibdir ki, eyni bir üslubun xronoloji sərhədləri müxtəlif ölkələrdə üst-üstə düşməyə bilər. Üslubi yanaşmanın tətbiq olunması bəzən bu və ya digər mədəni ümumiliyin sənətinin inkişafı dövrlərinin xırdalanmasına gətirib çıxarır. Ən çox kiçildilmiş dövrləşmə Lakşmi Bhaskaranın “Dizayn və zaman” (2007) kitabında təklif olunmuşdur ki, burada ölçü vahidləri kimi 10-20 illik zaman kəsirləri çıxış edir.

Bioqrafik yanaşma – bu, “Kəmaləddin Behzad dövrü özbək miniatürləri”, yaxud “Sultan Məhəmməd məktəbinin Azərbaycan miniatürləri” dediyimiz məqama uyğundur.

Semiotik yanaşma – bu zaman türk sənətinin müəyyən mərhələsinin bütövlüyünün əsasına kontentin birliyi prinsipi qoyula bilər, yəni məlum eyni

tipli kompozisiya, simvol və motivlər əsasında iki və daha çox türk xalqının mədəniyyətində ümumi bədii-məna sahəsinə malik olan dövr müəyyən edilir. Ehtimal ki, yalnız bu yanaşma ənənəvi Qazaxıstan xalqlarının və “Qazax” qrupu Azərbaycan xalqlarının ornament və dizaynının eyniliyi tapmacasına cavab tapmağa imkan verəcəkdir.

Nəticə. Nəzərdən keçirilən məsələləri ümumiləşdirərək, qeyd edək ki, dövrləşmə təkcə metodoloji yanaşmaya görə ayırd edilmir. Dövrləşmə həm də global, regional və lokal (yerli) ola bilər. Bu leksika ümumdünya miqyaslı tarixi-mədəni proseslərə tətbiq oluna bilər. Hazırkı iş çərçivəsində biz türk sənətinin “ümumi”, “milli” və “lokal” terminologiyasından istifadə edirik. Adları çəkilən dövrləşmə səviyyələri arasında uyğun nisbəti tapmaq müəssər olarsa məqsədə çatmaq mümkündür.

Bütün sənət tarixçiləri öz ölkələrinin sənətinin lokal və milli dövrləşməsinin proporsional nisbətini yaxşı bilirlər. Azərbaycan üçün bu, məsələn, bir tərəfdən Şirvan-Abşeron, Naxçıvan, Arran, Şəki-Zaqatala və başqa memarlıq məktəblərinin, digər tərəfdənsə bütövlükdə Azərbaycan memarlıq tarixinin inkişaf dövrlərinin nisbəti deməkdir. Eyni misalları qazax, özbək, yaxud türk kolleqaları çəkmə bilirlər. Lakin Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Azərbaycan və Türkiyənin sənət tarixləri türk sənətinin ümumi tarixi ilə necə uyğunlaşacaq? Əyanilik üçün biz bu formulanı təklif edirik

$$\frac{L.D.}{M.D.} = \frac{M.D.}{Ü.D.}$$

Burada L.D. – lokal dövrləşmə, M.D. – milli dövrləşmə, Ü.D. isə ümumi dövrləşmədir. Başqa sözlə, lokal dövrləşmə milli dövrləşməyə, milli dövrləşmənin türk sənətinin ümumi dövrləşməsinə olan münasibəti kimi münasibət bəsləyir.

Türk sənəti dövrləşməsinin milli modellərinin harada yaradılmasından asılı olmayaraq (biz 6 türk ölkəsini nəzərdə tuturuq) bu modellərdə belə bir xüsusiyyət vardır ki, onlar özündə iki qeyri-bərabər təbəqəni birləşdirir. Onlardan birincisi bilavasitə ümumtürk sənətinin inkişaf xronologiyasını müəyyənləşdirir və əsasən qədim dövrü, qismən orta əsrləri əhatə edir. İkinci təbəqə müəyyən coğrafi ərazidə, yaxud türk dünyasının bir qolu – qıpçaq, oğuz, qarluq və s. hüduqlarında inkişaf edən, etnomədəni baxımdan ayrılmış, əlahiddə bədii prosesin tarixini əks etdirir. Bu təbəqə xronoloji baxımdan inkişaf etmiş orta əsrlər dövrünə aiddir və öz tarixi hərəkətini bizim günlərə

qədər davam etdirir. XX əsrdən başlayaraq qeyd olunmuş material milli türk dövlətlərinin ayrı-ayrı sənət tarixlərində tam şəkildə təcəssüm olunur.

Açar sözlər: dövrləşmə, incəsənət tarixi, Türk dünyası, metodoloji yanaşma, kontent.

ƏDƏBİYYAT

1. История искусств Казахстана: в 3-х т. – Алматы, 2011.
2. Краткая художественная энциклопедия. Искусство стран и народов мира. – М., 1961-1981, т. 1-5.
3. Памятники архитектуры Туркменистана. – Л., 1974.
4. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. – М., 1965.
5. Саламзаде Э.А. Проблема периодизации в искусствознании Азербайджана. //Приоритетные направления искусствознания Азербайджана. – Б., 1998.
6. Усейнов М.А., Бретаницкий Л.С., Саламзаде А.В. История архитектуры Азербайджана. – М., 1963.
7. <http://www.onlinedics.ru/slovar/bes/p/periodizatsiya.html>

Эртегин Саламзаде (Азербайджан)

Периодизация тюркского искусства в контексте исламской культуры

Проблема периодизации определяется автором как ключевая на пути создания всеобщей истории искусств тюркского мира. В самом общем смысле периодизация – это хронологическая система, позволяющая получать более точную и объективную информацию об изучаемой культуре. Однако периодизация никогда не может выступать самоцелью. Периодизация вторична по отношению к стадиям развития искусства, она фиксирует хронологические рамки возникновения, становления и угасания историко-художественных процессов. Периодизация – это квантование времени. То есть конкретный период истории искусства представляет собой далее неделимый фрагмент художественного процесса известного региона или народа.

Рассматриваются национальные модели периодизации истории искусства Азербайджана, Казахстана, Туркменистана и Узбекистана. Про-

водится их сравнительный анализ, выделяются тождественные и различающиеся периоды хронологии тюркского искусства. Сравнительный анализ выявляет не только хронологическое соответствие определенных периодов развития искусства тюркских стран. В результате становится очевидной общность, а иногда и тождественность некоторых содержательных аспектов в пределах одинаковой хронологии, обнаруживается совпадение контента, культурных смыслов периодизации. Речь идет прежде всего о художественных и формообразовательных процессах в средневековом искусстве Азербайджана, Туркменистана и Узбекистана.

Периодизация заметно различается по методологическим подходам. В современном искусствознании более всего востребованы два подхода к периодизации: хронологический и династический. Гораздо реже встречается подход стилистический. Добавим к этому еще два возможных подхода – биографический и семиотический.

Сегодня необходимо исследовать черты общности тюркского искусства, определить всеобщую систему его периодизации, изучать общие сюжеты, мотивы и формы азербайджанского, турецкого, казахского, узбекского искусства и т.д. Такая постановка задачи привела к формированию новой отрасли гуманитарной науки – тюркологического искусствознания.

Ключевые слова: периодизация, история искусства, тюркский мир, методологический подход, контент.

Artegin Salamzade (Azerbaijan)

Division into periods of the Turkic art in the contex of Islamic culture

The problem of division into periods is determined by the author as the key one on the way of the creation of general history of art of the Turkic world. In common sense the division into periods is chronological system giving the opportunity to get the exact and objective information about the studied culture. That's to say, the concrete period of the history of art is an indivisible fragment of the artistic process of a certain region or people.

There are considered national models of the division into periods of the history of art of Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan and Turkmenistan. There is carried out their comparative analysis, marked out similar and different periods of chronology of the Turkic art. Comparative analysis reveals not

only chronological accordance of certain periods of the development of Turkic countries' art. As a result the community, sometimes the similarity of some substantial aspects within the limits of identical chronology becomes evident, there is discovered the coincidence of the content, cultural meanings of the division into periods. The question is first of all about artistic and form-building processes in medieval art of Azerbaijan, Uzbekistan, and Turkmenistan.

The division into periods is notable for methodological approaches. In modern art science there are most of all claimed two approaches to the division into periods: chronological and dynastic. Stylistic approach is met rarer. Two possible approaches – biographic and semiotic ones can be added to it.

At present it is necessary to investigate the features of community of the Turkic art, to determine general system of its division into periods, to study common subjects, motifs and forms of Azerbaijan, Turkish, Uzbek, Kazakh, Tatar art etc. Such a statement of the task has brought to the formation of a new sphere of humanitarian science – turkological art studies.

Key words: division into periods, history of art, Turkic world, methodological approach, content.